

Piotr Dąbrowski

POBYT BRACI POLSKICH W MARCHII ZAODRZAŃSKIEJ LATA 1658-1718

Siedemnastowieczna emigracja wyznaniowa na terytorium brandenburskiej Marchii Zaodrzańskiej (na którą składała się ziemia torzymska i Nowa Marchia) stanowiła na początku XX stulecia przedmiot badań dwóch niemieckich badaczy historii reformacji polskiej — T. Wotschkego oraz P. Schwarza. Na podstawie przez nich zgromadzonych danych, korzystając z dostępu do resztek archiwów ewangelickich, tuż po wojnie własne badania prowadził M. Sczaniecki¹. Uznał jednakże zupełną niemożność ustalenia czegokolwiek ponad to, co ustalili już wymienieni historycy². Dokładnie te same opracowania, których aktualność uznana została przez M. Sczanieckiego w roku 1952, posłużyły następnie J. Tazbirowi³ jako podstawowe źródło wiadomości na temat emigracyjnych losów polskich unitarian, którzy osiedlili się na brandenbursko-polskim pograniczu.

Bracia polscy, zmuszeni do emigracji przez drakońską konstytucję sejmową z 20 czerwca 1658 roku, założyli swe kolonie na Śląsku, w Siedmiogrodzie, Holandii, Anglii oraz w Prusach i Marchii Zaodrzańskiej, znajdujących się pod panowaniem elektora Fryderyka Wilhelma⁴. Tutaj, w pobliżu granic Polski, oczekiwali zmiany stanowiska władz i zwycięstwa idei tolerancji religijnej nad wyraźnie rozpoczętym przez unię brzeską 1596 roku procesem katolicyzacji wielowyznaniowego społeczeństwa Rzeczypospolitej.

Aktywny udział polskich unitarian w zmaganiach z tymi siłami w Rzeczypospolitej, których celem był wyznaniowy ustrój państwa i które wywołały najpierw wybuch ukraińskiego powstania roku 1648, a następnie inwazję

¹ Por. M. Sczaniecki, *Z pobytu braci polskich w Ziemi Lubuskiej*, „Reformacja w Polsce” t. XI, 1952.

² T. Wotschke, *Die unitarische Gemeinde in Meseritz-Bobelwitz*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” 1911, t. XXVI; P. Schwarz, *Unitarier in Neumark*, „Schriften des Vereins für Geschichte der Neumark” 1910, t. X; M. Sczaniecki, *op. cit.*, s. 62.

³ Por. J. Tazbir, *Bracia polscy na wygnaniu. Studia z dziejów emigracji arińskiej*, Warszawa 1977.

⁴ *Ibidem*, s. 5.

rosyjską i szwedzką w latach 1654-1660, stał się w oczach katolickich i ewangelickich postów na sejm roku 1658 doskonałym pretekstem do przeprowadzenia uchwały o ich banicji. Agresywność jezuickiej propagandy⁵, uznającej ustrój monowyznaniowy za ideał państwa rządzonego przez katolickiego monarchę, zderzyła się w połowie XVII wieku z niemniej agresywną opozycją — prawosławną na Ukrainie, a ewangelicką pośród polskich ewangelików zamieszkujących ziemie koronne i litewskie.

Obóz ewangelicki, skupiony w okresie kryzysu lat 1648-1660 wokół Janusza i Bogusława Radziwiłłów, stanowił naturalne środowisko dla unitarian, poszukujących schronienia w obliczu przybierającego na sile fanatyzmu mas prawosławnych na kresach i katolickiej szlachty na ziemiach etnicznie polskich. Toteż wielu trwało wiernie w służbie u Radziwiłłów, znajdując zatrudnienie jako administratorzy dóbr i oficerowie wojsk nadwornych⁶. Objęcie przez księcia Bogusława Radziwiłła urzędu gubernatora Prus, począwszy od roku 1657, po uprzednim zapewnieniu mu w traktatach welawsko-bydgoskich amnestii i zwrotu zasekwestrowanych majątków, dało braciom polskim dogodną sposobność emigracji na terytoria pozostające pod władzą elektora brandenburskiego⁷. Jako gubernator Prus i kuzyn Fryderyka Wilhelma książe wyjednał dla nich zgodę na osiedlanie się w Prusach i w Marchii Zaodrzańskiej już od roku 1660. W ten sposób znalazło schronienie zaledwie paręset osób, gdy ogólna liczba emigrantów nie przekroczyła — zdaniem J. Tazbira — połowy liczącej blisko 10 000 osób polskiej społeczności unitariańskiej⁸.

O czterech zaledwie miejscowościach marchijsko-zaodrzańskich można powiedzieć, że stanowiły kolonie polskich unitarian. Były to Lubniewice (Königswalde), Żelechów (Selchow), Gryżyna (Griesel) oraz Czarnowo (Neuendorf).

Lubniewice. Posiadłość Königswalde nabyta została tytułem zastawu przez Achacego Taszyckiego, byłego rachmistrza bocheńskiego, który wyemigrował z Polski dopiero w roku 1684. Przywózł on do Marchii znaczne sumy, służące tutaj uboższym unitarianom⁹.

Ministrem kongregacji lubniewickiej był między innymi Samuel Crell (1660-1747), autor petycji z roku 1718 adresowanej do króla pruskiego Fryderyka I, w której apelował o tolerancję dla unitarian i zgodę na dopuszczenie ich przez pozostałych ewangelików do wspólnej wieczerzy pańskiej¹⁰.

⁵ Wzmianki wymaga tu ojciec duchowy i piewca polskiej nietolerancji, ks. P. Skarga SJ, naciskający już na króla Zygmunta III, aby doprowadził do ich banicji. Por. M. H i l l a r, *Poland's Contribution to the Reformation: Socinians and Their Ideas on Religious Freedom*, „The Polish Review” XXXVIII nr 4, New York 1993, s. 457.

⁶ J. T a z b i r, *op. cit.*, s. 58.

⁷ *Ibidem*, s. 60.

⁸ *Ibidem*, s. 58.

⁹ *Ibidem*, s. 107, 137.

¹⁰ *Ibidem*, s. 171.

W 1716 roku wydrukował w Berlinie niemiecki przekład katechizmu unitariańskiego, wydanego pierwotnie po polsku pod tytułem *Nauka o nabożeństwie chrystyjańskim krótko zebrana*¹¹.

Zaniepokojenie, jakie budziła aktywność misjonarska lubniewickiego ośrodka okolicznego kleru ewangelickiego, sprowadziło na unitariańskie gminy wyznaniowe w Marchii rozporządzenie Fryderyka I z 6 sierpnia 1718 roku zakazujące odbywania publicznych nabożeństw i nakazujące zaniechanie przemawiania oraz drukowania publikacji propagujących zakazane poglądy. Zgodnie z królewskim zarządzeniem o decyzji tej mieli być powiadomieni wszyscy unitarianie w Marchii, głównie zaś mieszkańcy Lubniewic¹².

W tym samym 1718 roku Königswalde stało się własnością rodziny von Schmettau, a poprzedni właściciel, Achacy Taszycki, przeprowadził się do Prus¹³. Do gminy wyznaniowej braci polskich należały wtedy na całym obszarze Marchii 72 osoby. W samych Lubniewicach było ich dwadzieścia, nie licząc dzieci¹⁴.

W lubniewickich aktach majątkowych z roku 1767 M. Szczaniecki odnalazł już tylko jedno nazwisko polskie — krawca Jana Fryderyka Schanewitzky'ego¹⁵.

Żelechów. Posiadłość Selchow stanowiła własność wdowy Elżbiety von Falckenreh, zarządzającej wspólnie z córką i zięciem, Janem von Sack¹⁶. Obie rodziny, to jest Falckenrehowie i Sackowie, należały do pierwszej połowy XVII wieku do grupy marchijskich sympatyków i współwyznawców polskich unitarian.

Do Selchow przeniesiona została po roku 1658 gmina polska z Mostek i Bobowiecka, miejscowości należących do rodu von Sack, a położonych w Wielkopolsce i na habsburskim Śląsku¹⁷. Bracia polscy byli goszczeni przez Elżbietę von Falckenreh co najmniej od roku 1653, o czym świadczy fakt, że na ich misyjną aktywność skarżyły się elektorowi stany Marchii począwszy od tego właśnie roku, ponawiając skargę w latach 1659, 1663 i 1669. W związku z tymi skargami 31 lipca 1666 roku Fryderyk Wilhelm polecił usunięcie unitarian z posiadłości pani Falckenreh i zabronił im odbywania publicznych zebrań¹⁸. Nie kwapił się jednak z egzekwowaniem własnych postanowień — mimo że ponawiał ich obwieszczenie w latach 1668 i 1684.

¹¹ S. C r e l l, *Christlicher Glaubensbekenntnis von einigen Unitarii aus Licht gegeben*, Berlin 1716. Por. J. T a z b i r, *op. cit.*, s. 172.

¹² *Ibidem*, s. 172.

¹³ M. S z c z a n i e c k i, *op. cit.*, s. 63.

¹⁴ *Ibidem*; por. J. T a z b i r, *op. cit.*, s. 138.

¹⁵ M. S z c z a n i e c k i, *op. cit.*, s. 65.

¹⁶ J. T a z b i r, *op. cit.*, s. 135.

¹⁷ M. S z c z a n i e c k i, *op. cit.*, s. 62.

¹⁸ J. T a z b i r, *op. cit.*, s. 76, 135.

Do 1693 roku ministrem unitariańskim był w Żelechowie Jan Preuss. Na początku XVIII stulecia gmina wyznaniowa braci polskich w tej posiadłości przestała istnieć¹⁹.

Gryżyna. Majątek Griesel był w roku 1711 własnością rodu von Sack, nabytą od innego nowomarchijskiego rodu unitariańskiego — Szlichtyngów (Schlichtingów)²⁰. Do grona starszych unitariańskiej gminy wyznaniowej należeli tu między innymi wspomniani wyżej Jan Preuss i trzej ministrowie, jak Krzysztof J. Szlichtyng i Samuel Crell²¹, przyjaciel J. Locke'a. Działali oni aktywnie także na rzecz pozostałych kongregacji rozmieszczonych w Marchii i w Prusach²².

M. Szczaniecki na podstawie opublikowanych przez T. Wotschkego gryżyńskich ksiąg kościelnych uznał, że cmentarz przyległy do tej miejscowości stanowił główną nekropolię braci polskich osiadłych w Marchii²³. Z lat 1762 i 1768 pochodzą zapisy pogrzebowe dotyczące małżeństwa Szlichtyngów — Gottlieba Beniamina i Julianny Zofii²⁴.

W pierwszej połowie XVIII wieku Gryżyna przeszła w posiadanie innego rodu unitariańskiego — Morsztynów (von Morstein). Tobiasz Morsztyn (1660-1747) ożenił się z luteranką, Joanną Zofią von Lossow, co sprawiło, że ich syn, będący dziedzicem posiadłości, odebrał wychowanie luterskie²⁵. Tym samym Gryżyna przestała być ośrodkiem unitariańskim.

Czarnowo. Posiadłość Neuendorff dzierżawił w latach 1664-1680 Stefan Niemirycz, podkomorzy kijowski²⁶. Jego syn Krzysztof tutaj opracował polski przekład *Bajek Ezopowych* Lafontaine'a (1699). W Czarnowie powstała także wydana w roku 1695 rozprawa w obronie tolerancji wyznaniowej zatytułowana *La verite et la religion en visite chez les theologiens en y cherchant leurs filles la charite et la tolerance*²⁷. Według J. Tazbira, w Neuendorfie nigdy nie było gminy wyznaniowej braci polskich²⁸ — była jedynie posiadłość brandenburska Niemiryczów w Marchii, gdzie mogli swobodnie uczestniczyć w życiu polskich gmin unitariańskich.

¹⁹ *Ibidem*, s. 136.

²⁰ *Ibidem*, s. 136; por. M. Szczaniecki, *op. cit.*, s. 64.

²¹ Wnuk Jana Crella, słynnego w Europie etyka, wykładowcy Akademii Rakowskiej i autora rozprawy w obronie tolerancji *Vindiciae pro religionis libertate (O wolności sumienia)*. Por. J. Tazbir, *op. cit.*, s. 232; M. Hillar, *op. cit.*, s. 467.

²² Krzysztof Jonasz Szlichtyng pełnił funkcje ministra kongregacji unitariańskiej w pruskim Kosinowie (Andreaswalde) jako następcą Pawła Crella (zm. 1760) do ok. 1803 r. Por. J. Tazbir, *op. cit.*, s. 135.

²³ M. Szczaniecki, *op. cit.*, s. 62.

²⁴ *Ibidem*, s. 62; por. J. Tazbir, *op. cit.*, s. 137.

²⁵ J. Tazbir, *op. cit.*, s. 137.

²⁶ *Ibidem*, s. 114-184.

²⁷ *Ibidem*, s. 199; *La verite... Prawda i religia w wizycie u teologów w poszukiwaniu swych córek - miłosierdzia i tolerancji*. Obszerną recenzję traktatu zob. J. Tazbir, *op. cit.*, s. 200-225.

²⁸ *Ibidem*, s. 137.

Emigracyjna działalność publicystyczna K. Niemiryca i S. Crella²⁹, nawojujących do tolerancji religijnej w państwie, gdzie prawo dawało „wolność wyznania” jedynie kalwinistom, luteranom i papistom³⁰, staje się zrozumiała w pełni dopiero po spojrzeniu na szersze tło unitariańskiej diaspory.

Jedynie w Siedmiogrodzie (pod tureckim protektoratem) unitarianie węgierscy i polscy cieszyli się całkowitą wolnością wyznaniową³¹. W ewangelickich krajach europejskich kler — czując się zagrożony przez napływ braci polskich oraz ich literatury polemicznej³² — wymuszał stale na władzach zakazy ich pobytu. Tak było w Lubecie³³, Bremie³⁴, Hamburgu³⁵, Mannheim³⁶, Friedrichstadt³⁷, Gluckstadt³⁸, Altonie³⁹. Jedynie Holandia, szczególnie zaś Amsterdam, okazała się krajem na tyle tolerancyjnym, by dawać schronienie chrześcijanom preferującym judaistyczną teologię⁴⁰, jakkolwiek i tutaj byli oni zmuszeni występować pod nazwą arminian, mennonitów czy anabaptystów⁴¹.

Nieustanne zagrożenie ze strony trynitariańskiego kleru, bez różnicy, czy katolickiego, czy luteriańskiego albo kalwińskiego, potwierdzone licznymi akcjami mającymi na celu usuwanie unitarian z trynitariańskich parafii, stało się chyba główną przyczyną podjęcia przez polskich emigrantów zabiegów o unię z kościołami akceptowanymi przez władze. W Holandii, w księstwach północno-niemieckich, w Brandenburgii podejmowali więc starania o unię w duchu tolerancji, godząc się na pozorowany kompromis w kwestiach doktry-

²⁹ W przyjaźni S. Crella z J. Locke'm można upatrywać przyczyn zainteresowania tego drugiego ideą tolerancji, jakkolwiek utrzymywał on żywe kontakty z gminą amsterdamską. Pierwszy z jego *Listów dotyczących tolerancji (Letters on Toleration)* został wydany w Amsterdamie przez Filipa van Limborcha, unitarianina i profesora teologii. Por. M. Hillar, *op. cit.*, s. 467; J. T a z b i r, *op. cit.*, s. 133.

³⁰ W 1718 roku Fryderyk Wilhelm właśnie ustawami zezwalającymi na istnienie tylko wymienionych trzech wyznań chrześcijańskich motywował zakaz działalności wydany przeciw unitarianom. Por. J. T a z b i r, *op. cit.*, s. 172.

³¹ *Ibidem*, s. 74; por. H. B a r y c z, *Obraz życia religijnego polskiego zboru unitariańskiego w Kołoszwarze XVIII w.*, „Reformacja w Polsce” t. XI, 1952, s. 66.

³² *Ibidem*, s. 97, 98, 165.

³³ *Ibidem*, s. 90, 91.

³⁴ *Ibidem*, s. 92.

³⁵ *Ibidem*, s. 95, 96.

³⁶ *Ibidem*, s. 89.

³⁷ *Ibidem*, s. 88.

³⁸ *Ibidem*, s. 93.

³⁹ *Ibidem*, s. 95, 96.

⁴⁰ Autorzy tzw. *Katechizm Rakowskiego* — J. Crell, J. Szlichtyng, M. Ruar, A. Wiszowaty i B. Wiszowaty — pozostawali w zgodzie z ortodoksyjną teologią żydowską, pisząc, że Jehowa jest jedynym Bogiem i stwórcą wszechświata. Por. *Katechizm Zboru...*, Raków 1619, s. 33, 34, 40, 51-53.

⁴¹ W Amsterdamie działała polska drukarnia „Pod Białym Orłem”, w której emigranci wydawali katechizmy, kompendia do historii Kościoła unitariańskiego, a także inne książki, publikowane w serii wydawniczej Bibliotheca Fratrum Polonorum. Por. J. T a z b i r, *op. cit.*, s. 99, 100.

nalnych⁴². Tak też było w przypadku K. Niemiryca i S. Crella, którzy oddali swe pióra w służbę idei asymilacji unitarian w środowiskach ewangelickich i walki o tolerancję wyznaniową ze strony władz w celu uniknięcia owoców klerykalnych intryg⁴³.

W Lubniewicach działał unitariański minister, który wpłynął w jakimś stopniu na poglądy J. Locke'a, inspirując go do analizy i odrzucenia monowyznaniowego ustroju państwa. Ponieważ nie był osamotniony w swej protolerancyjnej działalności, gdyż stanowił część większego środowiska emigracji wyznaniowej z katolicyzującej się Rzeczypospolitej, dzieli wraz z nim zasługę opracowania i wprowadzenia w obieg myśli politycznej idei oddzielenia spraw państwowych od spraw religijnych. Poprzez J. Locke'a dalsze losy zawiodły ideę tolerancji, której warunkiem *sine qua non* jest rygorystyczny rozdział Kościoła od państwa, na kontynent amerykański, gdzie praktyczne dla niej zastosowanie znaleźli twórcy Deklaracji Niepodległości i konstytucji Stanów Zjednoczonych — T. Jefferson i J. Madison⁴⁴.

Piotr Dąbrowski

DER AUFENTHALT DER POLNISCHEN BRÜDER IN DER MARK HINTER DER ODER 1653-1718

Der Ausgangspunkt von den Überlegungen des Autors sind Motive und Umstände der Beschlußfassung von dem Parlament der Republik im Jahre 1658, worin die Rede von der Vertreibung der Polnischen Brüder ist. Eine der Richtungen ihres Exodus war der Westen und ihr zeitlicher Aufenthaltsort – Mark hinter der Oder, die aus dem Land von Torzym und Neumark bestand. Dann beschreibt der Autor kurz die Umstände und die Form ihres Aufenthaltes in folgenden Zentren: in Lubniewice (Königswalde), Żelechów (Selchow), Gryżyna (Griesel) und Czarnów (Neuendorf). Ständig von der Seite der Trynitarianer Geistlichkeit bedroht, bemühten sie sich um eine Union mit den Kirchen, die durch Staatsbehörden akzeptiert wurden, und zwar im Geiste der von ihnen verkündeten Toleranz. Das bezieht sich hauptsächlich auf ihren Aufenthalt in den westlichen Ländern, weil sie die Mark auch verlassen mußten. Als Fürsprecher des religiösen Rationalismus und der religiösen Toleranz haben sie in gewissem Grade die Ansichten von Locke beeinflußt, und indirekt auch die Schöpfer des Unabhängigkeitmanifestes und der Verfassung der Vereinigten Staaten von Nordamerika – T. Jefferson, und J. Madison.

⁴² *Ibidem*, s. 170.

⁴³ Zabiegi S. Crella opisuje J. T a z b i r (*op. cit.*, s. 170, 171). Por. przyp. 9, 10, 25.

⁴⁴ Temat wpływu unitariańskiej diaspory na polityczne idee J. Locke'a, T. Jeffersona oraz J. Madisona porusza wielokrotnie M. H i l l a r (por. *op. cit.*, s. 468); i d e m, *The Polish Constitution of May 3, 1791: Myth And Reality*, „The Polish Review” vol. XXXVII, nr 2, New York, 1992, s. 202; i d e m, *From the Polish Socinians to the American Constitution*, „A Journal from The Radical Reformation. A Testimony to Biblical Unitarianism” vol. 3, nr 2, Morrow, 1994, s. 51, 56; *Poland's New Totalitarianism*, „Free Inquiry” vol. 15, nr 2, Amherst, NY 1995, s. 42, 43; zob. także A. B e s a n c o n, *Chrześcijaństwo i demokracja*, „Nowa Res Publica” nr 10(61), 1993, s. 26, 27.